

СТРАТЕГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ

**Т.А. Заяць, доктор економічних наук,
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи**

© Заяць Т.А., 2015

Статтю отримано редакцією 10.06.2015 р.

Вступ. Необхідність забезпечення усталеного соціально-економічного розвитку продуктивних сил України та її регіонів у складних суспільно-політичних умовах, важливість успішної інтеграції у світову спільноту обумовлюють нові завдання у сфері зміцнення стратегічного потенціалу продуктивних сил України та її регіонів як основи стабілізаційних процесів та економічного зростання з метою досягнення соціально прийняттого життєвого рівня населення. На тлі істотних трансформацій наукових поглядів на природу, склад і потенціал продуктивних сил регіонів, їх зростаючого значення в розгортанні модернізаційних процесів у державі та прискоренні євроінтеграційних процесів залишаються актуальними вихідні базові принципи й закономірності розвитку продуктивних сил, сформульовані видатним ученим академіком В.І. Вернадським.

Наразі фундаментальні засади формування і розвитку продуктивних сил збагачуються новими поглядами, концептуальними положеннями та ідеями, що знаходять реальне втілення в основних положеннях державної регіональної політики. Принципово важливим є те, що сучасна активізація теоретичних і прикладних аспектів комплексного дослідження складних та суперечливих процесів відтворення продуктивних сил набуває соціальної значущості, підпорядковується соціальним цілям, пов'язаним з обмеженням бідності, забезпеченням продуктивної зайнятості й людським розвитком. Нові глобальні можливості для поступового нарощування стратегічного потенціалу продуктивних сил будь-якої країни відкривають процеси глобалізації та регіоналізації, хоча й у цій сфері зберігаються значні обмеження, обумовлені насиченістю світових товарних ринків в окремих сегментах, падінням платоспроможного попиту чи економічним стримуванням мобільності робочої сили.

Найбільш актуальні проблеми формування і використання стратегічного потенціалу продуктивних сил регіонів у різних соціально-економічних умовах досліджували провідні вітчизняні вчені, серед яких О.М. Алімов, М.П. Бутко, В.М. Геєць, С.І. Дорогунцов, Б.М. Данилишин, М.І. Долішній, В.П. Дубіщев, О.В. Комеліна, В.С. Кравців, В.І. Куценко, Я.В. Олійник, В.О. Онищенко, В.К. Симоненко, О.П. Сологуб, У.Я. Садова, М.І. Фащевський, М.А. Хвесик, Л.Г. Чернюк, І.Б. Чичкало-Кондрацька та інші вчені. Однак у зв'язку зі зміною координат суспільно-політичного розвитку виникають нові проблеми, що потребують системних досліджень.

Нерівномірний розвиток продуктивних сил України та її регіонів, істотні соціально-економічні диспропорції й дисбаланси у цій сфері, посилені нестабільністю політичної ситуації в країні та ускладнені проблемами глобального характеру, формують нові бар'єри на шляху нарощування стратегічного потенціалу держави: збільшення державних витрат у зв'язку з проведенням антитерористичної операції на сході країни; необхідність скорочення дефіциту державного бюджету та формування нових демократичних інституціональних структур, спроможних створити необхідні умови для розвитку продуктивних сил країни. Крім того, незавершеність економічних і соціальних реформ у країні, їх несприйняття частиною населення на тлі подій на Донбасі ускладнюють розв'язання актуальних завдань, пов'язаних із трансформацією продуктивних сил країни у розвинену високопродуктивну систему. І хоча за роки незалежності країна сформувала головні атрибути демократичної держави в умовах значного зростання рівня політичної свободи громадян та інституцій, однак через об'єктивні та суб'єктивні причини бажаного приросту потенціалу продуктивних сил не відбулося.

Мета статті полягає у визначенні найбільш істотних змін у процесі формування і використання стратегічного потенціалу продуктивних сил регіонів під впливом несприятливої суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації в країні.

Основний матеріал і результати. Україна опинилася в своєрідному «силовому полі» широкомасштабних цивілізаційних змін, які охопили не лише процеси демократизації та лібералізації, розбудови нового суспільства, але й зміни пріоритетів глобалізаційного розвитку. Долаючи шлях демократизації як поетапний процес поступової ліквідації авторитаризму та встановлення демократичних норм, українське суспільство остаточно не визначило власне модель розвитку продуктивних сил, яка може поєднувати у собі різні елементи таких конкретних варіантів її втілення, як ліберальний, гуманістичний, популістський, номенклатурний чи патерналістський. Україна, котра залучилася до демократичних перетворень ще на початку 90-х років ХХ ст., коли демократизація в загальноцивілізаційному сенсі досягла піку активності, наразі здійснила часткову інтеграцію продуктивних сил у глобальну систему капіталістичного господарювання.

У цьому контексті необхідно підкреслити, що, на думку відомого американського професора Френсіса Фукуяма, безальтернативною моделлю політичної та економічної організації продуктивних сил розвинутих країн Заходу є демократичний капіталізм як ідеал для суспільств, що прагнуть максимально реалізувати свої можливості [1]. Не менш важливе значення для розвитку стратегічного потенціалу продуктивних сил має сучасна інституціональна модернізація (її основні інструменти охоплюють законодавчу базу, форми власності, організаційно-правовий механізм взаємодії держави і бізнесу, конкурентне середовище), спрямована на формування у руслі інституціоналізму податкової та фінансової систем держави, її ефективно працюючих адміністративно-правових структур на всіх рівнях управління. Для розбудови демократичної моделі розвитку продуктивних сил пріоритетного значення набуває організаційна інституалізація територіальних громад, тобто формування соціальних об'єднань громадян – некомерційних і неурядових організацій, а також розвиток місцевого самоврядування.

На формування стратегічного потенціалу регіонів України не могли вплинути події на Донбасі, який вирізнявся поміж інших регіонів країни вигідним географічним положенням, наявністю необхідних джерел сировини, розвиненою промисловістю та комунікаціями, достатньо високою щільністю населення. Наразі регіон, що виробляв понад чверть промислової продукції, значну частку сільськогосподарської продукції країни та забезпечував до 27% загального експорту [2], знаходиться у зоні складного військового конфлікту, що не могло не позначитися на розвитку продуктивних сил інших регіонів, насамперед їх сировинно- та енергозабезпеченості, а також параметрах щільності населення, його забезпеченості закладами соціальної інфраструктури тощо. Нові потоки переселенців з Донбасу, загальна чисельність яких до кінця вересня 2015 р. становила майже 1,5 млн осіб [3], можуть істотно збільшити навантаження на об'єкти соціальної інфраструктури в місцях переселення.

Значні зміни відбулись у поселенській мережі Донбасу, що представлена різними типами поселень, які формувалися протягом тривалого історичного розвитку під впливом процесів природного, економічного, соціального та екологічного характеру. Важливо зважувати на те, що специфікою систем розселення Донецької та Луганської областей є істотна територіальна нерівномірність локалізації окремих поселень, достатньо висока насиченість містами, соціально-економічний розвиток котрих залежить від повноцінного функціонування адміністративних центрів та міських агломерацій, які зазнали значних руйнувань чи знаходяться на непідконтрольній уряду території.

Протягом 2014 – 2015 рр. унаслідок загострення конфліктної ситуації й активізації бойових дій Донецька та Луганська області як густозаселені й унікальні за рівнем урбанізації регіони країни (відповідно 90,7 та 86,7% порівняно з 69,0% середньоукраїнського значення у 2014 р.) зазнали найбільших втрат людності міських поселень на тлі дезорганізації життєдіяльності населення й надання соціальних послуг, повного чи часткового руйнування житлового фонду і стратегічно важливих інфраструктурних об'єктів. Наявними є ознаки руйнівної деурбанізації цих регіонів. У зв'язку з переселенням частини населення постраждалих територій та формуванням нових міграційних потоків, обумовлених розгортанням військових дій, середня щільність населення обох цих областей зменшилася на 20,2%, що є критичним з погляду перспектив відновлення потенціалу людності цих поселень у найближчій перспективі.

Наразі потенціал розвитку продуктивних сил міських і сільських поселень Донецької та Луганської областей обмежено через загострення таких основних проблем:

порушення нормального функціонування і загроза поступової руйнації головних систем життєзабезпечення населення, насамперед водопостачання й водовідведення. За існуючими оцінками Донецької військово-цивільної адміністрації, окремі міста і селища зруйновані на 60%, деякі з них зруйновані повністю;

істотне ускладнення міжпоселенських економічних і соціальних зв'язків через часткове або повне руйнування автомобільних доріг та залізничних колій, аеропортів, логістичних центрів, а також систем зв'язку;

позбавлення частини населення постраждалих територій прийнятних житлових умов, необхідного благоустрою, а головне – збереження загрози їх життю і здоров'ю через ведення бойових дій;

послаблення економічної основи розвитку поселень унаслідок зростання безробіття, переміщення вітчизняного бізнесу в інші, більш безпечні регіони й активного відпливу промислового та банківського капіталу з цих територій, що обумовило загальне погіршення інвестиційного клімату;

втрата інноваційного, науково-технічного й культурного потенціалу великих і середніх міст через переїзд науково-дослідних інститутів, вищих навчальних закладів та закладів культури і мистецтва до інших регіонів; зниження рекреаційного потенціалу поселень, розміщених на морському узбережжі;

погіршення екологічної ситуації через процеси підтоплення територій шахтарських міст і селищ, техногенне забруднення великих міст, ускладнення санітарно-епідеміологічної ситуації в постраждалих районах.

Через тривалі бойові дії, перебування частини території під контролем незаконних збройних формувань, захоплення ними Донецька, окремі економічно і соціально важливі функції (насамперед транспортні та промислові) окремих поселень Донецької області фактично було втрачено. Значно менших прямих втрат і руйнувань зазнала мережа малих міст людністю до 50 тис. осіб через відсутність стратегічно важливих об'єктів, які підлягали б цілеспрямованому знищенню. Проте закриття вугільних підприємств середніх та малих міст з монопромисловою економікою суттєво ускладнило життєзабезпечення населення, що залишилося проживати на цій території. Окремі з них знаходяться на межі незворотної деградації, оскільки наразі фактично зупинились основні містоформуючі підприємства. Очікується, що ці міста прискорено деградуватимуть в умовах незворотної міграції більшості переселенців, передовсім молоді й осіб середнього віку. Істотно потерпають вони від порушення виробничих циклів, а також безробіття та відсутності доходів.

У малих містах Луганської області (монофункціональних промислових і транспортних центрах) з людністю до 50 тис. осіб, які домінують у міській поселенській структурі цих територій, у складних умовах постійної загрози ескалації бойових дій значно загострилися проблеми життєзабезпечення населення та його зайнятості. Руйнування комунікаційних систем у селищах міського типу з вузькоспеціалізованими промисловими й транспортними функціями, мережа яких в області є достатньо розвинутою з переважанням дрібних селищ до 3 тис. мешканців, обумовили їх соціальну та економічну ізоляцію [4]. У Донецькій і Луганській областях зосереджено понад чверть усіх селищ України, значна втрата їх людності, що відбулась унаслідок переселення, – це загроза зростання невизначеності ситуації щодо майбутнього відновлення цих поселень.

Масштаби і темпи відновлення зруйнованої поселенської структури повною мірою залежать від урегулювання військового конфлікту та спроможності української держави реалізувати капіталомісткі відновлювальні заходи в межах постраждалих поселень, спираючись на допомогу міжнародних організацій, готових до такої співпраці. Наразі процес відновлення економічного і соціального потенціалу поселень Донбасу, розрахований на тривалий час, повинен ґрунтуватися на ідеї формування поліцентричної моделі розселення як радіально-кільцевої з опорними центрами впливу, що мають відповідні межі транспортної доступності. В основі такої моделі – принцип рівномірного розселення з оптимальним режимом господарського освоєння окремих територій, посиленням міжпоселенських зв'язків, дотриманням нормативів і наукових рекомендацій стосовно взаємного розміщення й кооперації різних видів господарської діяльності з урахуванням вимог чинних нормативів соціального забезпечення населення та екологічності умов його проживання. Її реалізація вимагає активізації пошуку нових напрямів і форм економічної реабілітації пошкодженої поселенської структури, зруйнованих систем життєзабезпечення, а також формування ефективної місцевої влади та дієздатної територіальної громади.

У зв'язку з необхідністю виконання таких надзвичайно складних завдань до головних стратегічних пріоритетів відновлення потенціалу продуктивних сил цих поселень слід віднести:

формування єдиної інтегрованої регіональної системи розселення, що охопить територію міжрайонних підсистем, які залишилися на підконтрольній уряду території. Передбачається розроблення «дорожньої карти» відновлювальних робіт у межах міських і сільських поселень та визначення доцільних змін їх функціональної спеціалізації. Необхідним є забезпечення розвитку новітньої інноваційної системи промислового й аграрного виробництва, дорожньо-транспортної інфраструктури (з можливим виокремленням нових центрів тяжіння) та децентралізацією основних функцій адміністративних, промислових, аграрно-промислових, культурних і рекреаційного центрів;

зміцнення соціально-економічного потенціалу районних систем розселення, сформованих навколо старопромислових міст Донбасу як можливих центрів відновлення на інноваційній основі традиційних секторів місцевої економіки та розвитку нових, непрофільних для цих територій, орієнтованих на стабільний попит (насамперед це агропромислові структури невеликої потужності), а також зростання зайнятості населення за місцем проживання на підприємствах комунальної форми власності;

залучення на першому етапі відновлення та переселення невикористаного розселенського потенціалу малих міст, що зберегли житловий фонд і систему життєзабезпечення без руйнувань, урахуваючи, що в Донецькій області 55,2% від міст та селищ міського типу становлять населені пункти людністю до 5 тис. осіб, у яких проживає лише 4,8% населення області, в Луганській області – 61 та 9,4% відповідно;

забезпечення комплексного розвитку сільських поселень Донбасу на основі стимулювання розвитку несільськогосподарських видів діяльності, об'єктів транспортної й виробничої інфраструктури та розгалуження ринкової інфраструктури, а також створення нових логістичних центрів;

модернізація управління соціально-економічним розвитком постраждалих міських і сільських поселень на місцевому рівні, що передбачає формування активної поведінкової стратегії мешканців цих територій (сприяння створенню асоціацій, органів самоорганізації населення, реалізації місцевих ініціатив та підтримка місцевих лідерів), спрямованої на активну участь у відбудові постраждалих територій.

Проте можна очікувати, що відновлення транспорту й зв'язку, системи управління ними, обсягів експортно-імпорتنних перевезень, логістики перевезень і транзитного потенціалу Донбасу дасть змогу сформувати нові імпульси для нормалізації інших сфер життєдіяльності. Інтенсифікація відновлення зруйнованих та пошкоджених об'єктів транспорту й зв'язку є доволі ризиковим і високо витратним процесом, а його стримування – загрозою економічній та соціальній безпеці регіону [5, 6], що посилює процес дезінтеграції, призводить до зупинки промислових підприємств, порушення бізнес-зв'язків, а відтак і значного зростання цін на товари та послуги через високі ризики й витрати на транспортування. Загальний підхід до відновлення транспортної інфраструктури має визначатися, виходячи з її фактичного стану, ступеня морального зносу, масштабів постконфліктних територій, функціонального призначення (місця в міжнародному та регіональному поділі праці), середньо- і довгострокових економічних пріоритетів держави.

Важливо, щоб процес відновлення функціонування транспорту та зв'язку ґрунтувався на ідеях інтеграції до системи міжнародних транспортних коридорів і транс'європейської транспортної мережі. Перспективи входження до європейської інфраструктурної мережі стануть стимулом формування високорозвиненої економіки регіону, сприятимуть залученню інвестицій, інтеграції з регіонами країн ЄС, що істотно посилить позиції України на ринку транспортних послуг і зв'язку. Реалізація ідеї передбачає здійснення структурної, інституційної, організаційної, технічної та технологічної модернізації цієї сфери з метою формування нової моделі на принципах ефективності, екологічності, мультимодальності, відповідності європейським технічним стандартам якості й безпеки.

До стратегічних пріоритетів відновлення та розбудови конкурентоспроможної мережі транспорту й сучасної системи зв'язку належить: першочергове відновлення безпечного режиму функціонування основних залізничних вузлів на підконтрольній Україні території, що посилюватиме інтегративні міжгалузеві коопераційні зв'язки між суб'єктами підприємництва та створюватиме необхідні умови для переміщення людей на основі реалізації європейських норм безпеки перевезень, енергозбереження, дотримання технічних регламентів і нормативів екологічності; формування центрів управління рухом залізничного транспорту; забезпечення

поступового нарощування транзитного потенціалу регіону шляхом формування сучасної транспортно-логістичної інфраструктури відповідно до європейських стандартів; прискорення відновлення й реконструкції ділянок автомобільних доріг, наближених до залізничних вузлів і морського порту.

Висновки. У складних геополітичних та соціально-економічних умовах у країні важливо визнати надзвичайну актуальність і пріоритетність розв'язання завдань, пов'язаних із забезпеченням процесу нарощування стратегічного потенціалу продуктивних сил країни та її регіонів на основі модернізації національної економіки й успішного реформування соціальної сфери з урахуванням ускладнення ситуації на сході. Це вимагає розроблення концептуально нових підходів до розвитку стратегічного потенціалу продуктивних сил регіонів як на законодавчому рівні, так і в контексті практичних дій на рівні господарюючих суб'єктів та окремих територіальних громад.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Фукуяма Ф. Кінець історії і остання людина. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf>
2. Офіційний сайт Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.minregion.gov.ua
3. Гройсман В.Б. Першочергові завдання для вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб та відновлення Донбасу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/document/247598840/Donbas%20UKR_rew.ppt
4. Грінберг Р. Інституційні уроки ринкових трансформацій // Економіка України. – 2011. – № 1. – С. 27 – 37.
5. Данилишин Б.М. Безпека регіонів України і стратегія її гарантування / Б.М. Данилишин, А.В. Степаненко, О.М. Ральчук та ін. – К.: Наукова думка, 389 с.
6. Заяць Т.А. Інвестиційне забезпечення модернізації робочих місць в антикризовій політиці держави // Демографія та соціальна економіка. – 2012. – № 1(17). – С. 51 – 60.

УДК 332.12.

Заяць Тетяна Анатоліївна, доктор економічних наук, професор, завідувач відділу. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. **Стратегічний потенціал продуктивних сил регіонів України: проблеми формування та використання.** Розглянуто актуальні проблеми формування та використання стратегічного потенціалу продуктивних сил регіонів України у контексті завдань демократизації українського суспільства, його модернізації та трагічних подій на Донбасі. Досліджено і виявлено істотні зрушення у поселенських структурах постраждалих територій та визначено їх вплив на продуктивні сили інших регіонів країни; запропоновано стратегічні пріоритети зміцнення потенціалу їх продуктивних сил.

Ключові слова: стратегічний потенціал, продуктивні сили, регіон, проблеми.

УДК 332.12.

Заяц Татьяна Анатольевна, доктор экономических наук, профессор, заведующая отделом. Институт демографии и социальных исследований им. М.В. Птухи. **Стратегический потенциал производительных сил Украины: проблемы формирования и использования.** Рассмотрены актуальные проблемы формирования и использования стратегического потенциала производительных сил Украины в контексте задач демократизации украинского общества, его модернизации и трагических событий на Донбассе. Исследованы и выявлены существенные сдвиги в поселенческих структурах пострадавших территорий, определено их влияние на производительные силы других регионов страны; предложены стратегические приоритеты укрепления потенциала их производительных сил.

Ключевые слова: стратегический потенциал, производительные силы, регион, проблемы.

UDC 332.12.

Zayats Tetyana Anatoliyivna, doctor of economic sciences, professor, head of the department. M.V. Ptukha Institute for Demography and Social Studies. **Strategic potential of the Ukrainian regions' productive forces: problems of formation and use.** The present article reviews the actual problems of forming and using the strategic potential of the productive forces in Ukrainian regions in the context of the Ukrainian society democratization, its modernization and the tragic events in Donbass. Significant changes have been studied and found in the affected areas' settlement structures and their impact on the productive forces in other regions of the country has been determined; strategic priorities for strengthening the capacity of the productive forces are suggested.

Keywords: strategic potential, productive forces, region, problems.